

քրդական կառավարութիւնը, ինչպէս և ամեն մի ասիական կառավարութիւն, լաւ կամ վատ էր նայած թէ ինչ անձնաւորութիւն է կառավարողը: Սյսպէս, Ոստանի էմիր Մէլիքին Մեծոփեցին անուանում է «բարեբարոյ և սիրող և ողորմած քրիստոնէիցս» ¹⁾: Բայց կայ և «նենգամիտ և անողորմ քուրդն Բաշխոյ» ²⁾, որ տանջում կոտորում է հայերին: Ոստանի Մէլիքին աւելի բացառութիւն կարելի է համարել՝ քան քրդական ընդհանրացած տիպ:

Հայերը քրդական լուծին ենթարկուած էին իրանց հին, աւանդական համբերատւութեամբ: Մի ձեռագիր յիշատակարան ասում է. «Գրեցաւ Սուրբ Աւետարանս ի թուաբերութեանս Հայոց ԶԴ. ի դառն և նեղ ժամանակիս... ի մեր քուրդ Ամիրիս՝ ամիրզայ Ղասըմիս, զոր Տէր Աստուած անյաղթելի պահեսցէ զսա և քաղցրացուցէ զսիրտ սորա ընդդէմ քրիստոնէիցս» ³⁾: Քուրդ բռնաւորի համար արած այս նպատակական բարեմաղթութեան մէջ ուշագրաւ է մանաւանդ «մեր» յատկացուցիչը: Եւ սա մի պատահական երևոյթ չէ: Բազմաթիւ են այն յիշատակարանները, ուր հայ գրողը քուրդ իշխանութիւնը անուանում է «մեր»: Օրինակ. «Է մեր ամիրութեանս Մէլիք Շարաֆին», «Է ի մեր քուրդ ամիրիս՝ ամիր Դայաղիս»: Մի տեղ այս Դայաղի մասին նոյնիսկ ասուած է. «Է ի թագաւորութեանս մերոյ ամիր Դայուտի» և աւելացրուած է. «Տէր Աստուած պահեսցէ անսասան զաթոռ... զթագաւորական մերոյ ազին» ⁴⁾:

Հպատակների այս վերաբերմունքը, իհարկ, ոչինչ

¹⁾ Նոյն տեսակ վկայութիւն ոչ միայն Մէլիքի, այլ և նրա հայր Եզդինի մասին տալիս են և ձեռագրերի յիշատակարանները (Տ. Լ. Վ. Փերդալէմեան—«Նօտարք Հայոց», Կ. Պօլիս, եր. 137): Եւ սակայն նոյն բարեսիրտ Եզդին ամիրան, ֆանատիկոս հոգեւորականութեան պահանջով, սպանել տուեց Աղթամարի Զաքարիա կաթողիկոսին...

²⁾ Մեծոփեցի, եր. 85:

³⁾ «Նօտարք Հայոց», եր. 181.

⁴⁾ Անդ, եր. 97:

արգելք չէր որ քրդութիւնը իր աւերումներն ու կեղեքումները գործէ։ Գրաւոր յիշատակարանները համարեա երբեք չեն յիշատակում քուրդ կամ «Մարաց» ազգը առանց «նենգամիտ», «անողորմ», «պիղծ», «արիւնարբու» և այլ այսպիսի յորշորշումների։ Թովմա Արծրունին նկարագրում է քրդերի խմբական յարձակումը հայերի վրայ, երբ սրանք Պարսկաստանից խուժան զօրքերի առջև փախչում էին Նլաթ քաղաքը. «Յանկարծակի հասին ի վերայ ամենայն Գուրդ և Քրդաստան ի լեռանց և ի բլրաց, և սուր հանեալ անաբեկ արարեալ զամենայն տառապեալ ազգս մեր սրախոխող արարեալ կամէր կորուսանել առհասարակ զսմենեսեանս։ Եւ այնքան անազին լինէր օրն այն ի յանէ և յերկիրդի և ի գոյմանէ պիղծ և արիւնարբու ազգին Մարաց, մինչ զի իբրեւ օր դատաստանին լինէր»¹⁾։ Իսկ առօրեայ, անհատական կեղեքումների, կողոպուտների, առևանգութիւնների դէպքերը ժամանակակիցները զրի չեն առել։ Եւ այդ անկարելի էլ էր, նախ այն պատճառով որ նրանք դեռ Աստուծու շնորհն էին հասարակական աղէտների հետ համեմատած, որոնք այնքան յաճախ էին կրկնւում, և երկրորդ որովհետեւ դաժան ժամանակի հասկացողութեամբ անհատական դէպքերը թէ հասկանալի էին ըստ ինքեան և թէ բնական։ Բացառութիւն կազմում էին նահապտակութիւնները կրօնի համար, որոնք նկարագրուած են վկայաբանութիւնների մէջ²⁾։ Այդտեղ տեսնում ենք նոյն իրականութիւնը, որ այսօր էլ տիրում է Ասիական Թիւրքիայի հայաբնակ նահանգներում։

Քրդական տէրութիւնը մտաւ Օսմանեան իշխանութեան տակ 1516 թուականին, Սուլթան Սէլիմի ժամանակ։ Այդ նուաճումը տեղի ունեցաւ ոչ այնքան զէնքի ոյժով, որքան քուրդ Մուլա-Իզրիսի խաղաղ ջանքերով,

¹⁾ Մեծոփեցի, եր. 108,

²⁾ Տ. Յ. Մանանդեան և Հ. Աճառեան—«Հայոց նոր Վկաները», Վաղարշապատ, 1903,

որ համոզեց քուրդ էմիրներին և բէյերին հպատակուել օսմանեան փաղիշահներին: Օսմանեան պատմութիւնը հաղորդում է ¹⁾ որ քրդերը իրանց ձեռքում ունէին 19 գաւառ. դրսնցից 11 հատը, գլխաւորապէս այն գաւառներից, որոնք գտնւում էին Միջագետքում և Սիրիայում, միացրուեցին Թիւրքիայի նահանգներին, իսկ 8 հատը, որոնք գտնւում էին լեռնաստաններում, մնացին քուրդ իշխողների ձեռքին: Նշանակում է որ Հայաստանի այն գաւառների վերաբերմամբ, որոնք պատկանում էին քրդերին, օսմանեան տիրապետութիւնը անուանական էր և չը վերացրեց հին դրութիւնը: Նոյն իսկ այս անուանական տիրապետութիւնը պահպանելու համար էլ օսմանեան կառավարութիւնը ստիպուած էր յաճախ գործեր մտցնել քրդական իշխանութիւնների մէջ և դարձնել երկիրը պատերազմների և աւերումների դաշտ: Եթէ աւելացնենք այս հանգամանքի վրայ և այն, որ քուրդ իշխանաւորներն էլ համարեա շարունակ ունէին իրանց ներքին կռիւները, փոխադարձ արիւնոտ ընդհարումները մեզ համար պարզ կը լինի թէ ինչ սոսկալի տառապանքների մէջ էր ապրում հպատակ հայ ժողովուրդը:

XVIII դարի պատմութիւնից վերցրած մի քանի տեսարաններ կը լուսաբանեն այդ դրութիւնը:

Ամենամեծ և հզօր քրդական իշխանութիւնը այդ դարի սկզբում Բաղէշի խանութիւնն էր, որի սահմանները տարածւում էին Վանից մինչև Դիարբէքիր: Միայն Բաղէշի իշխանն ունէր «խան» տիտղոսը, մնացած քուրդ իշխողները կոչւում էին բէյ: Շատ բէյեր, որոնց թւում և Մուշի բէյը, հպատակւում էին Բաղէշին: Խանը նոյն իսկ պղնձի դրամ էր կտրում իր անունով: Բաղէշի այդ մեծ իշխանապետութիւնը հաստատուեց XVI դարում, երբ տեղական քուրդ բէյը փախաւ Պարսկստան, իսկ նրա տեղը Պարսկաստանից եկաւ մի ուրիշ քուրդ իշ-

1) Հ. Գ. Վ. Այվազովսկի—«Պատմութիւն Օսմանեան», Հատ. Ա., Վենետիկ, 1841, եր. 280.

խան: Մօտ երկու հարիւր տարի գոյութիւն պահպանելով, խանութիւնը 1741 թուականին յանկարծ իրան տեսաւ աւելի մի զօրեղ հակառակորդի առաջ: Դա նրա ստորադրեալներէից մէկն էր, Մուշի Ալայէդդին բէյը, որ կարողացել էր կազմակերպել զինուորական ազդու ոյժ և կառուցել էր իր համար մի անառիկ բերդ Մուշի մօտ: Յենուելով այդ ոյժի վրայ, Ալայէդդինը բռնացաւ Բաղէշի խանի վրայ: Խանը ունէր 25 հազար ձիաւոր և բազմաթիւ հետևակ հրացանածիգ քուրդ զինուորներ: Ալայէդդինը հանեց այդ բանակի դէմ 70 հազար մարդ: Արդէն այնքան բռնացել էր այդ բէյը, որ Բաղէշի խաներին ինքն էր նշանակում, մինչդեռ մինչև այդ՝ Բաղէշն էր իր ցանկացած մարդուն Մուշի բէյնշանակում:

Պատրաստուում էր մի ահաւոր քրդական նոր բռնապետութիւն, որին կամայ-ակամայ պիտի հպատակուէին և շրջակայ բոլոր բէյերը: Բայց թիւրքաց կառավարութիւնը միջամտեց, յենուելով բէյերի գանգատների վրայ: Էրզրումի և Բայսզէտի փաշաները հրաման ստացան գնալ Մուշի վրայ: 1747-ին թիւրքաց 24 հազարանոց բանակը կանգնած էր Մուշի առաջ: Մի քանի անյաջող ընդհարումներից յետոյ, նրան վերջապէս աջողուեց յաղթել և փախստական դարձնել հօր բէյին: Քաղաքը ենթարկուեց մեծ տուգանքի, իսկ երկրի ոյժը թուլացնելու համար գիւղերը իրանց բոլոր պաշարներով հրդեհուեցին: Պէտք է նկատի ունենալ որ Մուշի դաշտի ազգաբնակութեան մեծագոյն մասը բաղկացած էր հայերից:

Բայց դրանով չը վերջացաւ ամեն ինչ: Ալայէդդինը վեց ամսից յետոյ դարձեալ իր տեղն էր և 2—3 տարուց յետոյ հարկաւոր եղաւ Էրզրումից մի նոր բանակ ուղարկել նրա դէմ: Քուրդ բէյը խոյս տուեց կռուելուց և նորից հեռացաւ, թողնելով իր անառիկ բերդում միայն 70 հոգի: Սրանք բաւական էին օսմանեան բանակին դիմադրելու համար և վերջ ի վերջոյ, ապարդիւն համարելով կռիւը, իրանք յանձնեցին բերդը օսմանցի փաշային: Թէ որքան ժողովրդա-

կան աշխատանք, որքան ահագին միջոցներ էին գործադրուած բերդի կառուցման վրայ, երևում է այն փաստից, որ բերդը քանդելու համար հարկաւոր եղաւ որ 15 հազար հոգի աշխատեն 40 օր 1)։ Այսպէս ահա երկիրը երկու անգամ կործանուեց, մինչև որ Մուշի բէյը հանդարտուեց և բաւականացաւ իր գաւառով։ Հետեանքն էր հայ ազգաբնակիւթեան սաստիկ նուազումը։

Բռնութիւնները, անվերջ կռիւները հալումաշ արին և Բաղէշի խանութեան հայ ժողովուրդը։ Այստեղ արդէն ուրիշ տեսակ պատերազմ էր գործում։ Միշտ խառնակութիւններ տեղի ունէին խանի ժառանգների մէջ՝ իշխանութիւնը իրանց ձեռքը քցելու համար։ Թեկնածուները բազմաթիւ էին. ամեն մէկը իր իրաւունքը ընդունել տալով թիւրք կաշառակեր փաշաներին, դուրս էր գալիս խանը պաշտօնանկ անելու և նրա տեղը նստելու համար։ Եւ ամբողջ գաւառները արեւկոծւում էին ապրտաբութիւնների, կռիւների, խռովութիւնների մէջ։ Հարկատու ժողովուրդը շունչ քաշելու հնարաւորութիւն չունէր. իշխանութեան հասնող թեկնածուն իսկոյն ահագին տուրքեր էր դնում հպատակների վրայ, որպէսզի յետ ստանայ թիւրք փաշաներին տուած իր կալուածքները։ Ազգաբնակիւթիւնը փախաւ այդ բռնութիւններից, ջնջուեց սովի ու սրի հարուածներից։ Բաղէշ քաղաքում 25,000 տներից մնաց միայն 5000, որոնցից 1500-ը հայերին էին պատկանում։ Դատարկ տները մէջ բնակութիւն հաստատեցին քրդերը։ Այսպէս էր և ամբողջ գաւառի դրութիւնը. հայերը կազմում էին մեծամասնութիւն, բայց նրանցից աննշան քանակութիւն միայն մնաց։

Երկիրը հայ ազգաբնակիւթիւնից թափուր անող աղէտը գործում էր ամեն տեղ, ուր քուրդ բէյերը իրար ոչնչացնելու արհեստով էին զբաղուած։ Այդ բէյե-

1) Բերդը շինել էր Մուշի ժողովուրդը բաղեցեցի մի հայ վարդեապետի գեղավարութեամբ. իսկ նրան թնդանօթներով զինողը մի մշեցի ճարտարուեստ հայ էր։ Քրդերի զինագործները համարեա միայն հայերն էին։

րի անվերջ կռիւներէց էր, որ Մանազկերտի բարերեր ու հարուստ գաւառը հասաւ վերջին դժբախտութեան: Այդտեղ կային 360 զիւղեր, մեծ մասամբ հայկական. 1762-ին կատաղի խռովութիւններ սկսուեցին բէյերի մէջ և այդ քանակութիւնից մնաց միայն 100 զիւղ: Դարի վերջերում նոր պատերազմներ Խնուսի բէյի հետ և ահա մնում են ընդամենը մի 20 զիւղ... Մանազկերտը, նշանաւոր հայկական կենտրոն հնում, ունէր 7 կամ 8 տուն հայ, որոնք ապրում էին 107 տուն քրդերի հետ: Այսքան էր մնացել մի քաղաքէց ուր մի ժամանակ 6 հազար տուն ազգաբնակչութիւն կար...

Ահա քրդական իրականութեան մի մասը: Տեղեկութիւններ չը կան ամբողջը պատկերացնելու համար և մենք չը գիտենք թէ ինչ աւերումներ ու ջնջում է կատարել նա միւս հայաբնակ գաւառներում: Յայտնի է միայն որ եղած քրդական իշխանութիւնների վրայ աւելանում էին նորերը: Բայագէտը դարձաւ քրդական փաշայութիւն ժառանգական իրաւունքներով: Վանում փաշայութիւն էր անում մի այլ քրդական ցեղ, իսկ Վասպուրականի գաւառները բաժանուած էին քուրդ բէյերի մէջ: Դիւարբէքիւրի ահազին վիլայէթը համարեա ամբողջովին քրդերին էր պատկանում, որոնք ոչ մի պետական իշխանութիւն չէին ճանաչում և յաճախ պատերազմներ էին մղում նոյնիսկ վալիի դէմ, որի իշխանութեան հնազանդւում էին միայն փոքրաթիւ զիւղեր*):

Մի ամբողջ պետութիւն Օսմանեան պետութեան մէջ: Բայց դա հին Թիւրքիայի համար բացառիկ մի դրութիւն չէր: Օսմանների կայսրութիւնը ներքին միապաղաղ կազմակերպութիւն չէր կարողանում ստեղծել. քրդութիւնից դուրս էլ կային ինքնապաշտպան գէրէբէյներ, իսկ այս կամ այն կողմերի փաշաները յաճախ ա-

*) XVІІІ դարին վերաբերող բոլոր փաստերը մենք վերցրել ենք Հ. Ղ. Ինճիճեանի Աշխարհագրութիւն Զորից մասանց Աշխարհի աշխատութեան Ա. հատորից (Վենետիկ, 1806):

պըստամբական դիրք էին բռնում՝ կենտրոնական կառավարութիւնից անկախ մնալու համար։ Միայն XIX դարու մ կարելի եղաւ վերացնել այդ տեղական ինքնուիշխութիւնները, կենտրոնացման սխառեմ մտցնել երկրի մէջ մի յայտնի չափով։ Այդ ժամանակ էլ քրդական տիրապետութիւնը կորցրեց իր ազատութիւնները։ Բայց նախ քան այդ ժամանակին դիմելը մենք այստեղ դեռ պիտի ամբողջացնենք քրդական տիրապետութեան պատկերը։

Մինչև այստեղ մեր բերած պատմական փաստերը բաւական ապացոյց են որ հայ ժողովուրդը կարող էր միանգամայն անտանելի համարել իր դրութիւնը քրդական տիրապետութեան տակ։ Բայց մեր պատմած հանգամանքները, — պատերազմներ, աւարառութիւն, հարկահանութիւն, հարստահարութիւններ — որքան էլ յաճախ կրկնուող երևոյթներ լինեն, որքան էլ մի անվերջ շարանի պէս ընկած լինէին ժողովուրդի վրայ, չէին կարող, այնուամենայնիւ, կեանքի հանապազօրեայ յատկութիւններ լինել։ Որքան էլ խտացնենք գոյները, անկարող կը լինենք հերքելու որ այդ մասսայական դժբախտութիւնները պատահականութեան օրէնքներով էին ղեկավարւում։ Ուստի մենք պիտի առանձին ուշադրութիւն դարձնենք հայ ժողովրդի իրական խաղաղ կեանքի վրայ, տեսնենք թէ նոյնիսկ նօրմալ, օրինականացած կեցութեան պայմանները որքան նպաստաւոր կամ աննպաստ էին մի հպատակ ժողովրդի համար։

Քրդական իշխանութիւնը, ինչպէս ասացինք, ամենից առաջ և ամենից շատ կալուածատիրական էր։ Երկիրը իբրև ապրուստի միակ աղբիւր հպատակների համար և իբրև հարստութեան աղբիւր տիրողների համար — ահա այն առանցքը, որի շուրջը պտտում էին երկու ազգերի կենսական շահերը, նրանց կեանքի և մահուան հարցը։ Շահագործողներ և շահագործուողներ — ի՞նչ կերպարանք ունէր այս տիեզերական արիւնոտ դրաման թիւրքաց հայաստանում։ Ահա բոլոր հարցերի մայրը։

Ահա ինչ պիտի մենք որոնենք թիւքահայոց հարցի հոգին, միջուկը գտնելու համար:

Տարաբախտաբար, հողային յարաբերութիւնների և և հարկային սխտեմի մասին մենք չունենք հին մանրամասն տեղեկութիւններ, որոնք վերաբերուէին բոլոր հայաբնակ գաւառներին: Հայ գիւղացիութեան դրութիւնը փոքր ի շատէ պարզուել սկսեց հասարակութեան առաջ անցեալ դարի վաթսուական թուականներէից, երբ Կ. Պօլսում հարց դրուեց «գաւառական հարստահարութիւնների մասին»: Այդ ժամանակից միայն լրագրութեան մէջ ամբարուել սկսեց ահագին նիւթ, բաղկացած պաշտօնական տեղեկագրերից, յայտարարութիւններից, ժողովրդական հանրագրերից, ականատես թղթակիցների նկարագրութիւններից, ճանապարհորդական ղիտողութիւններից և այլն: Ահա այդ գրականութիւնը մեզ առատ նիւթ է տալիս հաստատելու որ քուրդ կալուածատիրութեան յարաբերութիւնը դէպի հայ գիւղացիութիւնը ճորտատիրական էր: Հայ երկրագործը քուրդ բէյի ճորտն էր այս բառի կատարեալ մտքով: Թէև մեր ունեցած տեղեկութիւնները վերաբերում են XIX դարի կիսին, այն էլ քրդական տիրապետութեան տակ գտնուած ոչ բոլոր հայաբնակ տեղերին, բայց նրանց մէջ նկարագրուած ճորտային դրութիւնը անկասկած ո՛ւ հին հիմնարկութիւն է, որ մնացել է գուցէ հէնց հայ նախարարների ժամանակից: Անկարելի է ենթադրել որ մի ամբողջ ժողովրդի ստրկութիւնը իրականացած լինէր մի կարճ միջոցում, այն էլ նոր ժամանակներում: Եւ որովհետև քրդական տիրապետութիւնը Հայաստանի բոլոր կողմերում միևնոյն կալուածատիրական հանգամանքներն ունէր, ուստի պէտք է ընդունել որ ճորտութիւնը յատուկ էր հայ գիւղացիութեան, բացի այն տեղերից, ուր նրա գոյութիւնը անհերքելի է, նաև քրդական Հայաստանի բոլոր կողմերում:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը 1876 թուին հրատարակեց «Տեղեկագիրք գաւառական հարստահարութեանց» անունով մի շատ հետաքրքրական տետրակ, որի մէջ հաւաքուած են տեղեկութիւններ թէ ինչ գաւառական հարցերի առիթով դիմումներ է արել պատրիարքարանը Բ. Դրան և ինչ հետեանքներ են ունեցել այդ դիմումները: Հարստահարութիւնները բացառապէս հողային յարաբերութիւններից են ծագում: Պատրիարքարանը, ի միջի այլոց, ներկայացրել է կառավարութեան հարկւրաւոր կտոր հողերի մի ցուցակ, այն հողերի, որ քրդերը խել են հայ գիւղացիներից: Ցուցակը մանրամասն է, գաւառների և աւանների բաժանուած և մի կողոպտուած ժողովրդի վերին աստիճանի ճնշող պատկերն է տալիս: Յյդտեղ, «Մօքս աւան» վերտառութեամբ ցուցակի տակ կարգում ենք *) այսպիսի մի լակօնական ծանօթութիւն.

«Սոյն աւանի քիւրդ պէյերը գիւղացի հայերն իրանց մէջ իբրև գերի կը վաճառեն»:

Այս պաշտօնական յայտարարութիւնը միայն դրութեան անունն է տալիս և չունի լաւատեղեկութեան հանգամանք: Պատրիարքարանը, երևի, ինքն էլ տեղեկութիւն չունէր թէ խաֆիրութիւնը—այսպէս է կոչուում քրդական ճորտատիրութիւնը—Հայաստանի որ մասերում է տարածուած և ինչ հանգամանքներ ունի: Պատրիարքարանից աւելի լաւատեղեկ էր յայտնի գրագէտ և Հայաստանը այնքան մանրակրկիտ ուսումնասիրած Գարեգին վարդապետ Սրուանձտեանը: Իր «Հնոց և Նորոց» գրաբար աշխատութեան մէջ **) նա խօսում է քրդական նախկին տիրապետութեան մասին և բացատրում է հայերի ճորտութեան սխտեմը: Քուրդ էմիրները, աղաները, բէյերը, շէյխերը ոչ միայն իրանք էին ծառայեցնում հայ գիւղացիներին, այլև ընծայում

*) «Տեղեկագիր» եր. 32.

**) Կ. Պոլիս, 1874, եր. 155—160:

էին նրանց, իբրև ապրուստի աղբիւր, իրանց զինուոր-
ներին, ծառաներին և այլ պաշտօնատարներին:

Քանզի—ասում է հեղինակը—սոքա գոլով զօրականք բըռ-
նակալաց, համարէին զանձինս ազատ յաշխատութեանց. և բա-
ժինք և հասք թոշակաց նոցա՝ տուեալ լինէր ըստ արժանեացն
և ըստ հաճոյից մեծամեծաց նոցին երգս տասն, քսան, երեսուն,
քառասուն, և ևս առաւել կամ նուազ, որք պարտաւոր էին հատու-
ցանել զամենայն պէտս նոցին և ընտանեաց նոցին տարելիս,
զազանելին, զկերլին, և զոր ինչ և զորչափ և կամէինն: Ըստ
այսմ բաժանեալ էին ամենայն տունք և զլուխը հպատակաց ի
զօրականս զօրականս, ի զօրապետս զօրապետս, և ի պետս
պետս յամիրայից, յաղայից և ի շէխից բռնակալաց:

Տեսաք և առողք բաժնիցս անուանէին խաֆիր. որոց
հետք երևին և մնան իսկ ցայսօր ի րնակիչս Սասնոյ և Ույթայ՝
որ ի Մուշ. և Ուիզանու, Մոկաց և Շատախու և ի զիւզօրայսն
Վանայ, որք զխաֆիրութեան տուրս տան տէրանց ի Քրդաց:
Գիտեմ և զվանորայս Ս. Աղբրիկ, Մատին Սաքեալ որ ի
Մուշ, գուցէ իցեն և այլք, որք ցայսօր ժամանակի խաֆիրաց
տուրս տան, և Օսմանեան կառավարութեան տասանորդս:

Ի շինել, ի քակել, ի մշակել, ի հնձել, ի պատրաստել,
ի կերակրել, և այլ ամենայն պէտս ժառանգութեանց ծառայել
ծառայէին վիճակեալքն խաֆիրաց և մեծամեծացն նոցին: Տի-
րողացն էին արտք, անդաստանք, անտառք, այգիք, մարգագե-
տինք, և ամենայն երկիր: Այսպիսեաց հետք և մնացորդք են
բէզք Չարսանջախին, Քեղուայ, Սասնոյ, Ուիզանու, Մոզաց և
Շատախու գաւառաց, որք ցաւուրս ցայսօրիկ տիրացեալ ունին
սեպհականեալ ինքեանց զհողային կալուածս, որք այնքան կըն-
ճիւն յարուցին և յարուցանեն ընդդէմ արդար օրինաց Օս-
մանեան կառավարութեան:

... Հէրիք չէին այսքան դառնութիւնք ժողովրդեան, այլև
դէպ լինէր զի հակառակէին այս Ամիրայն ընդ այլում Ամիրա-
յի, այս Տիրող ընդ միւսում Տիրողի, և յարուցեալ ի միմեանց
վերայ, աւարէն պետ իւրաքանչիւր զիւրաքանչիւր ռայաս. և
արտաքուստ եկեալ այլ ոք բռնաւոր յաղթահարել զմիոյ գա-
ւառի բռնաւորն, ասպատակէին, գերեվարս առնուին, և ի պա-
տանդ կամ ի փոխարէն հաշտութեան մատուցանէին միմիանց:
զայսքան քրիստոնեայ երգս կամ հրիտառարգս և աղջկունս,
մինչև տալ և հոգս և օժիտս իրերաց զմարդիկ իբրև զոչխար,
զէշ, զեզն:

Անասունների զբութեան հասցրած մարդկանց

ստրկական կենցաղի մասին աւելի ընդարձակ և խիստ
բնորոշ տեղեկութիւններ տալիս է Մուշի առաջնորդ-
ական տեղապահ Գրիգորիս վարդապետ Աղաւեանը
հետեւեալ պաշտօնական գրութեան մէջ, որ ուղարկուած
է 1872 թուին Գ. Պոլսի Պատրիարքարանին.

Մերազնեայ դաս մը ժողովուրդ որ ի Բոնաշէն, ի Խութ,
ի Սասունք և ի Շատախ գաւառներ, քիւրտերու հետ խառն
կը բնակին, նոցա գլխաւորներուն, որ խաֆիր կըսուին, ճորտ
լինելով՝ ամենադառն կենաց վիճակուած են: Դաս դաս նոցա
բաժին եղած՝ իւրաքանչիւրն իրրև հպատակ և սեփականութիւն
համարուած, տարեկան տուրք կուտան խաֆիրներուն, և երեք
կարգի բաժնուած են.

Առաջին կարգը, որ Համբայ կըսուին տան գլուխ 7 բեռ ցո-
րեն կուտայ. 1 պաճար, 5 սլխար, 2 լիտր իւղ, 2 լիտր ծխա-
խոտ, 1 լիտր չորթան, 4 լիտր աղ, 1 շալուար, 1 զոյգ զան-
կապան, 1 զոյգ գուլպայ, 1 զոյգ խոնձան, 1 զոյգ գոգնոցի
ժապաւէն, 2 ունկի վառօդ, 2 ունկի կոպար, 2 ունկի կանափ.
5 ունկի ձէթ, 5 հատ պուտուկ, 2 շերեփ, 30 դգալ, 4 թի, 2
կողով, 6 ցախաւել, 1 դահուկ, 4 հաւ, 2 աքաղաղ, 10 սարակ,
6 հարօր, 12½ դրուշ ստակ, և տարին 2 անգամ ունեցած
ոչխարաց կաթ, գարնան՝ պանիր շինելու և աշնան մածուն
բռնելու:

Երկրորդ կարգը՝ որ կխահամբայ կըսուի, վերոգրեալ տրոց
2/3 մասը: Իսկ երրորդը՝ որ Պճեղ կըսուի 1/3 մասն կը վճարէ:

Այն մարդակերպ գազան խաֆիրներ (ճորտատէր)՝ ինք-
նագլուխ և ապստամբ վիճակի մէջ լինելով, իրենց ճորտ
հայերը՝ կանամբ և որդւովք, շարժական և անշարժ կայուած-
ներով իրարու ծախելու սովորութիւն ունին, և երբ իրարու
դէմ կատաղին և թշնամանան, իւրաքանչիւրն իրենց հպատակ
հայերը բռնութեամբ առջենին ձգելով, իրարու սահման կաս-
պատակեն, մանաւանդ թէ հայոց բնակած գիւղերու վրայ յար-
ձակելով կը կողոպտեն, կը քանդեն, կաւրեն, կը վիրաւորեն,
կը սպաննեն և կը վերադառնան տեղերնին:

Յաղթահարեալ թշնամին՝ միւսէն վրէժը լուծելու համար
զօրաժողով կը լինի, կասպատակէ թշնամւոյն հպատակ հայ-
երու գիւղերը, արջային զայրոյթով կը կողոպտէ, կը քանդէ,
կաւերէ, կը վիրաւորէ, կը սպաննէ և կը դառնայ:

...Երբ այս աղէտները ստուգելու համար Բոնաշինու
կողման այցելութիւն կընէի, տեղւոյն հայ բէյիւններ և երեք
խաֆիր աղաներ ի Ս. Աղբրիկ վանք քովս գալով՝ ուրիշ խա-

Ֆիրներու հասուցած չարիքները պատմեցին մեզ: Եւ ուրիշ շատ մը մարդիկներէն ալ գայս ստուգելով, 1870 նոյեմբեր 10-ի ս. Հայրիկ պատրիարքին և 1871 մարտ 3-ի նամակաւ ալ գաւառական յանձնաժողովին հաղորդեցի:

...Գերի տէր խաֆիրներ՝ երբ մանչ ծնանելու լինին, յանձնիւր ճորտի տունէն ոչխարով և գառամբ աչք-լուսի պիտի երթան, տղայի զգեստցու պիտի տանին, այն ինչ հայոց մերկանդամ կանայք՝ ձեռքով իրանց կուրծքը ծածկելու աղքատ վիճակի մէջ կը գտնուին: Երբ պատանեկութեան հասնի, զէնք պիտի պատրաստեն անոր: Կին ածելու ատենը՝ դալան (պաշլըխ) պիտի տան հարսնացուի ծնողաց և հարսանեաց պիտոյքը պիտի պատրաստին: Եթէ մեռանիլ պատահի՝ ոչխար, իւղ, պանիր և այլն տանելով կը մխրթարեն զխաֆիրները:

Բայց ընդհանուր Ազգութեան նախատինք այն կէտն է, որ նահապետազն Հայոց պարկեշտութեան առաջաստի հարսներ և սրբութեան քօղի ներքեւ սնած աղջիկներ՝ այսօր հոլանի եղած խաֆիրներու տան մէջ՝ իբրեւ հարճ օրերով ձաւարը կուրկոտը շինելու, լաթը լուանալու և կարկատելու սպահարկութիւն կընեն՝ լոխն արտասուօք: Եւ անոնց կըլկըլի արտերը քախնելու շարաթներով կաշխատին մերկ անձամբ և իսկ ոտամբ, արեակէզ և փշահար եղած՝ զիրենց կանաչ արեւը կողբան, զիրենց խաւար աստղը կանխձանեն:

Քրիստոս պատարագող քահանայի սրբագործ ձեռքը մասուցած պատարագացի լոմաներէն՝ խաֆէրներու բաժին պիտի հանուի: Մանաւանդ քահանայ չգտնուած գեղերը՝ պատարագի երթացող քահանայն՝ իւր ընդունած նուէրներէն՝ իբրեւ սոսկ արտօնութիւն պատարագի՝ բաժին պիտի տայ անոնց:

Հայերու ոմանց կիհներ՝ եթէ ամուլ լինին կամ մանչ զաւակ չծնանին, խաֆիրներ բռնի երկրորդ կին մը առնել կուտան, որպէսզի զաւակ յարուցանելով՝ տարեկան տուրքը տալու յաջորդեն:

Ապօրինաւոր ամուսնութեան կամ երկու կին առնելու սովորութիւնը՝ Թուի թէ նախապէս այն կողմերէն մուտ գործեր է Տարօնոյ երկիրը, ուր անցեալ 8—10 տարուան միջոցին ընդհանրանալու կերպարանք մը առած է: Անցեալ աշնան միջոցին՝ մեր վիճակի կիսոյ մասին մէջ (Խլաթ, Պուլանըխ և Մանազկերտ) յեննութիւն ընելով, այրաթողաց, կնաթողաց և կըրկին ամուսնացելոց թիւը 70-էն աւելի գտանք, որոց ցուցակը՝ 1871 զեկտ. 21-ի նամակաւ զրկեցինք Կետրոնական Վարչութեան *):

*) «Մասիս» լրագիր, 1872, թիւ 1239:

Ահա ստրկութեան մի ուրիշ տեսարան, որ տալիս է Պօղոս վարդապետ Նաթանեան իր «Արտօսը Հայաստանի» աշխատութեան մէջ *)։ Հեղինակը առաջնորդական պաշտօն է վարել այն տեղերում, որոնց նկարագրութիւնն է անուամբ (Բալու և շրջակաները)։

Ամեն գիւղ պէկեր և աղաներ կան բնակուած, որք չըսուած բռնութիւն մ'ալ կը բանեցնեն իւրեանց բիւրաւոր գործած անօրէնութեանց հետ, և այս մինչև մեր տեղապահութեան օրը կը շարունակէր. այսինքն երբ գիւղացի օրիորդ մը նշանուի ուրիշ գիւղի երիտասարդի մը հետ, պիտի միջամտեն, եթէ իրենց կամքին յարմար է՝ կաշառակիրութեամբ պսակի թոյլատրութիւն կընեն. իսկ եթէ ոչ՝ օրիորդը իրենց յարմար ուրիշ երիտասարդի մը հետ բռնի պսակել կուտան, եթէ քահանայը չի պսակեն, իրենց մօլլայով անմիջապէս... Կարևոր կը համարիմ ընթերցողաց ծանուցանել թէ ինչ որ կըսիմ՝ առանց ստոյգ տեղեկութեան չէ, և ի հաւատարմութիւն բանից դարձեալ ի մէջ կը բերեմ մի օրինակ. ևս այն վերոյիշեալ բռնութեանց. Ավլաւա ըսուած գիւղի մէջ՝ հայ աղջկան մը ամուսինը մեռնելով՝ այն մեռեալին եղբօրը հետ մօլլայի օրհնութեամբ պսակած են բռնաբար. և ամբողջ մէկ տարի անցած էր. բայց երբ մենք իմացանք այս ապօրինի ամուսնութիւնը ըստ օրինի Հայաստանեայց ս. Եկեղեցւոյ, ուրիշի մը հետ պսակել յաջողեցանք, բայց դժուարաւ, զի ո՞վ կարող էր դէպի այն գիւղ նայել՝ աղաներու և անոնց գործիք քրդաց երեսէն։

Նմանօրինակ դրութիւն և ճապաղջուր գաւառակի մէջ, ուր քրդերը ապրում են խառն հայերի հետ.

Եթէ հայ մայ մը մեռնելու լինի, բոլոր ստացուածքը «մահլիւ» է ըսելով, կիւրացնէ պէյը, իսկ եթէ մեռնողը հայր կամ եղբայր ունի, ստակ կը վճարէ պէյին՝ «մահլիւլէն» ծախու առնելու պէս։ Հայոց հարսանեաց ալ միջամտութիւն կընեն, եթէ իրենց ուզած աղջիկը՝ մանչուն և մանչը՝ աղջկան չի տան. իսկոյն մանչուն և աղջկան տէրերը ծանր տուգանք վճարելէն յետոյ պէյերը իրենց ուզածին տալով՝ բռնութեամբ քահանայի մը պսակել կուտան, իսկ եթէ չը պսակէ, չարաչար կը գանակոծուի **):

*) Տպուած է Կ. Պօլսում. Այս գործի համար թիւը կառավարութիւնը արքայից Նաթանեանին և նա մեռաւ արքայավայրում։

**) Եր. 54, 116—117.

Խիզան գաւառի նկարագրութեան մէջ նոյն վարդապետը պատմում է.

Քերիմ պէյ իւր տունը Խուպ գիւղի մէջ շինած է, ուր տեղ չորս տուն էայ մնացած է, միւսներն նորա բռնութիւններէն գաղթած են: Սորա իշխանութեան տակ քահանայ չգտնուելուն՝ Կարասուցի Տ. Գրիգոր քահանան կ'իջեմէ. ասի Ս. Խաչի վանահայր Սահակ վարդապետը հրամանաւ անցեալ ձմեռ հիւանդի մը հաղորդութիւն տալու համար Տարօնիս կերթայ. Պէյն քանի քիւրդ հոն զրկելով, քահանային ոտքը, ձեռքը կապած իրեն բերել կուտայ իբրեւ բանտարկեալ և երբ քահանայն կը ներկայացնեն, կըսէ՝ Լիսի իբրաւամբ իմ հայերուս օրէնք կատարելու կու գաս, ինձմէ հրաման առի՞ր: Ողորմելի քահանան գլուխ խոնարհեցնելով ասոր սուրի առջև կը կայնի. ինչ պատասխանիլ չ'գիտէր. երբ նա կստիպէ պատասխանել, քահանան դողդոջուն լեզուաւ կըսէ՝ հիւանդի համար կանչեցին, ես ալ եկայ իմ հոգևոր պարտքս կատարելու: Առ այս կըսէ Պէյըն, պարտքիս վճարել իբրեւ տուգանք 500 դահեկան և օրինաւոր երաշխաւոր մը տալ, ուրիշ անգամ չ'գալու,

Կարասու, որոյ մէջ կը նստի Միւտիւր. այս գիւղին մէջ կը բնակին Հաշամ, Հաճի Սալէհ, Մալայ, Իպրահիմ և Շուսուֆ անուն բարբարոս քիւրտեր, որք կիշխեն գիւղի հայոց վրայ. զասոնք կեղեքելէն, հարստահարելէն, կիները բռնաբարելէն յետոյ, իրենց երկրագործական և տնական ծառայութեանց մէջ ևս կաշխատեն ձրի *):

Շատախ գաւառի հայ գիւղերի միմանրամասն տեղեկութիւնից քաղում ենք հետևեալը.

Յաճէտ գիւղ. տիրողն Մահմուտ աղան, իւրաքանչիւր տարին կառնէ գիւղացիներէն 200 մարդ ասրակ (իւղատ), 20 չափ ցորեան, 2 լիտր իւղ, 8 լիտր պանիր, 9 այծ: Իւրաքանչիւր տունէն մէկ ոչխար կառնէ ամեն տարին. 150 ոչխար ալ ամեն գիւղացւոց ձրի պահել կուտայ:

Կազպի գիւղ. 40 տուն են հայք: Չորս են տեաքը, Մահմուտ, Ալի, Հաճի, Աւտի, որք իւրաքանչիւր տարին գեղացիներէն կառնուն 100 մարդ ասրակ, 66 չափ ցորեան, 9 այծ, 4 լիտր իւղ, տուն գլուխ մէկ կթան ոչխար, ձմեռ չորս ձի և ոչխարներ պահել կուտան, և որքան չօրապ (գուլպա) և տրեխ ուղին կառնուն:

Սագ գիւղ. 4 տուն հայք են, տեաքը են Հասան և Հիւսէն

*) Եր. 177—178.

աղայք. կառնուն 50 չափ ցորեան, 50 հազար հատ ընկոյզ: Որքան ուզեն կուտեն և կը խմեն քրտեր այս հայոցմէն, տէրութեան միւլթեզիմներն ալ վայրի ծառոց պտուղներուն անգամ սուրբ կառնուն:

Տասպար գիւղն 4 տուն հայք, երկու եկեղեցի. տեարք են Եւսուֆ և Օսման աղայք, 100 տուն էին քանի մը տարի առաջ սոյն գիւղի հայք, անտանելի բռնութենէն և հարստահարութենէն փախած են ամենք: Աննկարագրելի է այս գիւղի հայոց խեղճութիւնը, իրենց կեանք, վաստակք և հողեր յիշեալ աղաներու ձեռքն է, որի սուրբ եկեղեցիք խոտ կը դնեն և նոյն սուրբ տաճարաց մէջ հարկաւոր կընեն...

Մարցիղ գիւղ. 4 տուն հայ. 1 եկեղեցի Սուրբ Շմաւոն, տէրն է Մահմուտ աղան. յառաջ բազմահայ էր գիւղս, սուրբ եկեղեցւոյ բեմը Մահմուտ աղան շիներ է իւր հարկաւոր... Ձկարծեմ որ երկրիս վրայ այգպիսի խղճալի ժողովուրդ կայ, զօր ինչ առնէ Մահմատ աղան, ոչ ոք է որ իշխէ կառավարութեան բողոքել: Թէև տէրութեան հարկն ժողովն և առնուն, քայց տէրութեան կանոն անդ մուտ չէ գործեալ երբէք. հայոց ազգ տեսանի աստ մերկ, քաղցած, պարտիւք լցեալ և ըստ ամենայնի ողորմելի *):

Վերջապէս մի օրինակ էլ բերենք Տիգրանակերտի կամ Դիարբէքիւրի նահանգից.

Մի ի Հայաստանի գաւառաց, որոյ անունը Խուլի գաւառ կը կոչուի, յուրում կը պարունակուին երկատասան քրիստոնեայ գիւղօրայք...: Ի հին աւուրց բռաւոր ոմն Թեւօ անունով այլազգ ինքն և իւր եղբարք և եղբաց տղայքն ի վաղուց անտի հարստահարեր են և տակաւին կը հարստահարեն, կը նեղեն, կը զրկեն բոնարար յիշեալ գաւառի աղքատիկ խեղճ և անտէրունջ ժողովուրդը: Յիրաւի այն խղճալի ժողովրդոց ուտեստն ալ կորեակ և գերմակ կըլիլ ին, որոնցմէ մեծագոյն ժասը կարօտ են կորեկի կլկլի, նաև կը համարձակիմք ասել՝ աւուր պարենի: Ականատեսի և ուկնալուքը ասոնց ողբալի վիճակին վայ վայ կը կարգան, երանի այնոցիկ որք չեն տեսած և չեն լսած ասոնց թշուառագոյն վիճակն: Ասոնց բնակուած տեղուանքն ալ բոլորովին ապառաժ և քարուտ Հայաստանի բարձրաբերձ լեռանց ձորերու մէջ կը գտնուին. անցնող դարձող ճանապարհորդք կը հիանան, կապշին ատոնց թշուառ կեցութեան վերայ: Ի վերայ այսր ամենայնի, տարին

*) «Մասիս», 1872, Թ. 1312.

մի անգամ չեմք ըսեր ամեն ժամանակ, աշուն է աշուն յիշեալ
բռնաւոր և հարստահարիչ Թէլօն տասն քսան մարդով կելլէ
կը պտտէ այդ քրիստոնեայ գիւղօրէից մէջ, և Տէրութեան
հարկէն ի բաց գիւղի գլուխ քսան լիտր իւղ, քսան ոչխար, ու
որ կիջկանի մէկ մէկ ոչխար ալ իրեն և իր մարդկանց ուտե-
լու համար կը զենէ. քսան աման սեր, քսան զոյգ գուլպայ,
քսան զոյգ կարախ, երեսուն չուան, վեց լուծքի լուծ, ութ շե-
րեփ (այսինքն չամչա), վաթսուն թիակ, տասն և հինգ հաւ,
քառասուն չարոխի թել, չորս թեռ, վեց թաղիք, ութ հոխայ
բուրդ, քաղասուն կապ իր տաւարի կապելու, տաս շարիթ,
տասն և հինգ շալվար և այլն և այլն թուով այսքան բան բռն-
նութեամբ սոյն խզմալի ժողովրդներէն առնելէն տանելէն
զկնի, հարիւր մարդ ալ ձրիաբար կը տանէ իրեն համար կաշ-
խատեցունէ: Այդ ժողովրդոց արիւնը բոլորովին ծծած է և կը
ծծէ իր ծակ և անյագ որկորն լեցնելու. մնացեր է ատոնց չոր
և ցամաք ոսկորները, զանոնք ալ փշրելու վրայ է *):

Ահա թիւքահայերի հարցի ամբողջ հիմքը, ամբողջ
բովանդակութիւնը: Մի առանձնայատկութիւն է սա,
արդիւնք դարաւոր զարհուրելի իրականութեան, որ այ-
սօր էլ դեռ մնում է իր ամբողջ աղէտայի կերպարան-
քով: Բայց կարելի է որ փոքր ի շատէ բարեկարգ մի
պետութեան մէջ գոյութիւն ունենայ մարդկային այս-
պիսի ստրկութիւն: Այստեղ ահա քրդական հարցը հիւս-
ւում է սուելի բարդ, աւելի անաւոր մի հարցի հետ:
Դա Արևելեան հարցն է կամ, ուրիշ խօսքով, Օսման-
եան պետութեան բարեկարգութեան հարցը:

Քրդական իրականութիւնը—դա առաջին սալն է,
դրած հայ ժողովրդի կրծքի վրայ: Թիւքական ըէթիմը
իր ամբողջ ծանրութեամբ ընկած է այդ սալի վրայ:
Քանի որ կայ այդ ըէթիմը, քրդական քարը պիտի ճնշէ
հայութեան սիրտը: Այդ կարճ դէն զցելու համար հար-
կաւոր է նրան պահպանող, նրա նեցուկ ոյժը—օսման-
եան ըէթիմը, այդ դարաւոր անէծքը—խախտուի իր
հիմքերից:

Այս է պատճառը որ հայկական հարցի մէջ անմի-

*) «Մասիս», 1873, թ. 1364.

շական դժբախտութիւնը—քրդական հարցը—երկրորդական տեղ է բռնում, թագնուած լինելով օսմանեան բռնապետութեան մէջքի ետեւում...

III

«ՀԻՒԱՆԴ ՄԱՐԴԸ»

Նա, այդ մարդը, մի ժամանակ սարսափ էր տարածում ամբողջ Եւրոպայի վրայ, իբրեւ թարմ, կռուարար մի երիտասարդ, որի յաղթական զօրքերը ծեծւում էին Լեհաստանում և բանակ էին դնում Վիեննայի դռների առաջ։ Յաղթութիւններով յղփացած, հրամայող և տէր Եւրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի հողերի վրայ, նա լըցուել էր ամբարտաւան արհամարհանքով դէպի քրիստոնեայ պետութիւնները, որոնք ատամ էին կրճտացնում նրան տապալելու համար, բայց միայն իրանց անկարողութիւնն էին ցոյց տալիս, իսկ հռչակուած, ամենաքրիստոնեայ Ֆրանսիան խնդրում էր նրա դաշնակցութիւնը՝ առևտրական և քաղաքական նպատակներով։

Երկու դար միայն տեւեց այդ փառքը։ Օսմանեան աստղը սկսեց մարել, նուաճող երիտասարդը հիւանդ էր և այդ հիւանդութիւնը բուժելու ոչ մի հնար չէր գտնւում։

Այդ հարուածը իջաւ Օսմանեան դրօշի վրայ այն ժամանակից, երբ բոլորովին պարզուեց, որ շրջապատող աշխարհը անդադար առաջադիմում է, իսկ նա կանգ է առել, արագ յետ է մնում առաջադիմողներից, լինեն նրանք հպատակ ռայեաներ թէ հարեան անկախ պետութիւններ։

Ճահճացման հիւանդութիւն։ Մենք կը նկարագրենք այդ հիւանդութիւնը, հետեւելով մի եւրօպացի պատմաբանի *) մանրամասն տեղեկագրին։

*) Գերվինուս՝ «Պատմութիւն XIX դարի», հատոր հինգերորդ, «Ապստամբութիւն և վերածնութիւն Յունաստանի», ներածութիւն։

Ծայրայեղ անշարժութիւնից Թիւրքիան դարձել էր բարբարոս պետական անկարգութեան մի անճոռնի պատկեր, որին անողոք ճակատագրի տնօրինութիւսմբ վիճակուած էր ապրել եւրոպական հասարակութեան մէջ: Ի՞նչ էր այդ պետութիւնը սկզբում: Նուաճող ինքնակալութեան վրայ հիմնուած մի զինուորական բռնակալութիւն, որ երբէք չը կարողացաւ փոփոխել իր էութիւնը, նոր հիմքեր մշակել իր գոյութիւնը շարունակելու համար: Մի ժամանակ այդ բռնակալութեան բարոյական ոյժը կրօնքն էր, իսկ քաղաքական ոյժը—նրա ազգային զօրքը: Բայց ժամանակը փորփորեց այդ երկու խարխիւները. կրօնքը կորցրեց իր նախկին իշխանութիւնը մտքերի վրայ, իսկ զինուորութիւնը, տխրահոգակ ենիչեւրիութիւնը, ընդունեց մի զարհուրելի այլանդակ կերպարանք: Մի ժամանակ ենիչէրին պետութեան սահմանները ընդարձակող էր, բայց յետոյ դարձաւ այդ իսկ պետութեան ամենավտանգաւոր թշնամին, որովհետեւ դրսում նա վախկոտ էր, իսկ ներսում, տանը, քաջ աւագակ, որի ձեռքին խաղալիք էին դարձրել նոյնիսկ սուլթանները: Զինուորական բռնապետութեան ահարկու ոյժն ու համբաւը վերջացաւ այն օրից, երբ այդ սուլթանները թողին ռազմական կեանքը, երբ փոխանակ զօրքերը դէպի պատերազմ առաջնորդելու, մտան հարեմական վաւաշոտ ու մեղկ անկիւնները...

Թիւրքական բռնապետութիւնը չը կարողացաւ ոչինչ բան ընդօրինակել եւրօպական միապետութեան լաւ կողմերից: Այն ամենը, ինչ ուրիշ երկրներում հաստատուում էր պետութիւնը ապահովելու համար, այսինքրն անձի և գոյքի ապահովութիւն, ազատութիւն, պատիւ, լուսաւորութիւն,—այստեղ, Թիւրքիայում, ճնշուած ու բոլորովին արմատախիլ արուած էր առանձին կերպով մահմեդական և առանձին կերպով էլ քրիստոնեայ հպատակների համար: Նոյն իսկ սուլթանները, որոնք կրքում են «Ալլահի ստուերը երկրի վրայ» տիտղոսը, թէ իրանց ընտանիքում և թէ անձնապէս ազատ չէին ֆա-

հատիկոսական սովորութիւնների և կանոնների բարձրորոտութիւնից:

Սուլթանական դահլից էլ սկսուեց վարչական քայքայումը: Պաշտօնեան, նոյնիսկ ամենաբարձրը, իր կոչման պարտաւորութեան չը պիտի ծառայէր, այլ դահի վրայ նստածի քմահաճոյքներին, պիտի յարմարուէր նրա տրամադրութեան: Այս հասկացողութիւնը մի ամբողջ սիստեմ ստեղծեց. պետութիւնը կառավարող բարձր պաշտօնեաների մէջ բոյն դրեցին մեքենայութիւնները, ինտրիզները: Բարձր, պատասխանատու պաշտօն վարելը ունէր շատ վտանգներ. այսօրուայ ամենահզօր մեծ վեզիրը սուլթանի մի հրամանով կամ ենիչէրիների պահանջով կարող էր վաղը ամենադժբախտ մարդը դառնալ: Աւելի վտանգաւոր էր մեծ հարստութիւն ունենալը: Սուլթանները առանց որեւէ պատճառի յարքունիս էին գրաւում հպատակների ամբողջ հարստութիւնը, յաճախ սպանել տալով տէրերին: Այսպէս էր մայրաքաղաքում, իսկ գաւառներում նոյն սուլթանական կամայականութիւնը գործադրում էին կառավարիչները: Առանց կաշառքի ոչ մի պաշտօն չէր կարելի ստանալ: Եւ պաշտօններ ծախելը իրանք՝ սուլթանները մտցրին: Այստեղից առաջացաւ քախշիշիշը, այն սարսափելի խոցը, որ մինչև այսօր էլ ուտում է օսմանեան պետական կազմը, ոչնչացնելով ամեն մի արդարութիւն, պարտաճանաչութեան սկզբունք և հաստատելով բացարձակ կամայականութիւնների, կեղեքումների սիստեմը:

Գիտական այսպիսի մի կազմակերպութիւն, իհարկէ, չէր կարող զարկ տալ երկրի տնտեսական առաջադիմութեան: Միայն առևտուրը, այն էլ շնորհիւ զանազան արտօնութիւնների, որ խլում էին եւրօպացիները թիւրքիայից, զարգանում էր հնար եղածին չափ: Մնացած արդիւնաբերութիւնները, չունենալով ոչ մի պաշտպանութիւն, ենթարկուած էին կողոպտումների և գտնւում էին դժբախտ դրութեան մէջ: Այդ զարմանալի պտղաբեր երկրում ամենալաւ հողերի գուցէ ⁹/₁₀ մասը ընկած

էր անմշակ. երկրագնդին այդ ամենագեղեցիկ մասը անապատ էր դարձել և աֆստեղ, ուր խիտ ազգաբնակութիւնը կարող էր լիառատ կեանք վարել, երբեմն սովի էր մատնուում: Հեռաւոր ընդարձակ երկիրները սարսափելի աւերանքի պատկեր էին ներկայացնում, իսկ մայրաքաղաքը, կենտրոնը—փաթթամութեան և մուրացկանութեան մի վայրենի խառնուրդ:

Ինքնախորտակման անէծքն էր ընկած այդ պետական սիստեմի վրայ: Բարոյական և մտաւոր կրթութեան բարձրնը պատակների մասին վաղուց էք որ ոչ ոք չէր էլ մտածում: Ներդաշնակ երաժշտութեան մի հատ ձայն էլ չէր հնչում, որ կը լինէր նշան թէ սկսւում է ժողովրդական կոպտութեան մեղմացում և որ կարող կը լինէր լռեցնել ենիչէրական երաժշտութեան վայրենի ճոճոցներն ու ճչոցները: Մեռաւ ամեն մի հոգեւոր կեանք, եթէ հաշուի չառնենք կրօնական ֆանատիկոսութեան վաղանցուկ բռնկումները: Ոչ ամուսնութիւնը, ոչ ընտանիքը, ոչ դպրոցը, ոչ եկեղեցին, ոչինչ չէր նպաստում մարդու անասնականութեան զսպման և նրա մէջ իր մասին բարձր հասկացողութիւններ կազմելուն. չուներադավանութիւն, այդ օրդուն, որի մէջ սեռական գրգռումը, երկու սեռերի կողմից էլ, անասնձ էր և միևնոյն ժամանակ աղճատուած, զրկուած էր այն հաստատութիւնից, որ ամեն բանից շատ է նպաստում մարդու մէջ անասնական հակումների տկարացընելուն: Ամբողջ կեանքը ընդարմացաւ մեքենական—անշարժ ծխականութեան մէջ: Մարդիկ, որոնք աւելի լաւ էին ճանաչում այդ ժողովուրդը և աւելի զիջողաբար էին խօսում նրա մասին, գտնում էին որ նա տգէտ, ծոյլ, ֆանատիկոս է իր ստորին խաւերում, իսկ բարձրերում—ազնիւ գործնական յարաբերութիւնների մէջ, յաճախ վեհանձն՝ նեղուածների վերաբերմամբ, բայց բթացած վաւառողութիւնից, անշարժ ու անմիտ նստած՝ չիբուխը ձեռքին, մի մոայլ տխրութեամբ, որ մեծ մոսամբ անցեալ անառակ կեանքի հետեանքն էր *):

Հասկանալի է որ այդ անտարբեր, բթացած խաւերը մի տեսակ անխուսափելի անեղ ճակատագիր էին համարում իրանց անկումը: Եւ այդ հաւատը աւելի ևս սարսափելի էր դարձնում անշարժութիւնը, որ թոյլ չէր տալիս թէ մարդը կարող է կատարելագործել ինքն ի-

*) Գերվինուս, ուսուցիչն Թարգ. եր. 7—8:

րան։ Այդ առաջաւորների մեծամասնութիւնը յօժարութեամբ ընդունում էր որ բարենորոգումը, օրէնսդրական փոփոխութիւնները լաւ են աւրիշների համար, բայց ոչ թէ իրանց, թիւքերի համար, որովհետեւ Մուհամէդի գրուածքների մէջ կայ ամեն ինչ, այնտեղ ոչինչ չէ մոռացուած։

Նրանք կոյր էին իրանց անկման և ֆրանկների բարձրացման պատճառների վերաբերմամբ։ Թոյլ չը տալով որ ներս մտնէ և մի հատ օտար բարեւաւութիւն, և այդ էլ այնպիսի մի ժամանակ, որ հեկայական քայլերով առաջ է գնում, նրանք շուտով պիտի կախուած մնային ամեն մի առաջացող հարեանից, պիտի վտանգաւոր դրութեան մէջ ընկնէին իրանց նուաճած ամեն մի ազգի վերաբերմամբ, որ ժամանակի շարժման աւելի արագ էին հետևում։

Այսպէս էր ախրող ազգաբնակչութիւնը։ Ամենամոթալի, ամենավիրաւորական պայմաններով նրան ենթարկուած էր ոչ-իսլամ ազգաբնակչութիւնը, որ բաղկացած էր բազմաթիւ ազգերից ու յեզուներից, բայց ունէր մի ընդհանուր իրական անտէն—ռայնա (հօտ, նախիր)։ Այդ այլակրօններին ճնշելը, հարստահրելը արդէն մի իրաւունք էր, որ բղխում էր կրօնից և նուիրագործուած էր իսլամի ախրապետութեան առաջին դարից։ Արդէն միայն գլխահարկը որ սահմանել էր մարգարէն յատկապէս այն նուաճուող ժողովուրդների համար, որոնք չեն ընդունում իսլամը, պէտք է միշտ յիշեցնէր ռայեային թէ դա նրա կեանքի փրկանքն է, թէ առանց դրան նա իրաւունք չունի արեգակի տակ ապրելու։ Իսլամի առաջին հիմնադիրներից մէկը, Օմար խալիֆը, աւելի ևս ստորացրեց ոչ-իսլամներին։ Նրա հրատարակած օրէնքը արգելում էր ոչ-իսլամներին եկեղեցի շինել կամ վերանորոգել, բացարձակ կերպով պաշտել իրանց կրօնը, սովորել արաբական գրական լեզուն, կրել զէնք և թամբած ձի նստել։ Իր հագուստի ձևով և գոյնով ռայեան պիտի տարբերուէր ուղղահաւաստներից։

Ճիշտ է, ժամանակի քնթացքում քործնական կեանքը

մեղմացրեց Օմարի կանոնները, բայց նրանց մեծ մասը, այնուամենայնիւ, մնաց Թիւրքիայում: Սուլթան Սուլէյման I-ի «Կանունի-նայեա» օրէնսդրութիւնը հարկերի մի ահագին բեռ էր դնում ռայեաների վրայ: XVII դարում մեծ վեգիր Գէփրիւա Մուստաֆան վերացրեց այդ հարկերը, թողնելով միայն գլխահարկը *), բայց Թիւրքիայում բարեկարգող, կամայականութիւն սահմանափակող օրէնքներ միայն գրւում են և ոչ գործադրւում: Բացի դրանից, նոյն Մուստաֆան, հրամաններ արձակելով որ քրիստոնեաների հետ լաւ վարուեն, հարկադրուած էր զիջումներ անել և մահմեդական ամբօթին, աւելի ևս սաստկացնելով հագուստի տարբերութեան ստորացուցիչ օրէնքները:

Թիւրքիայի բարեկամները յաճախ փաստաբանում էին թէ քրիստոնեան քրիստոնեայի դէմ կրօնական աւելի խիստ հալածանք է յարուցանում, քան Թիւրքը քրիստոնեայի դէմ: Սա, տարաբախտաբար, ճիշտ է. յոյները, սերբերը շատ անգամ են նախապատիւ համարել մնալ մահմեդական Թիւրքիայի իշխանութեան տակ, քան ենթարկուել լատինական կաթոլիկութեան: Բայց սա միայն կրօնական անհամբերողութեան աստիճաններն է ցոյց տալիս և ոչ թէ այն թէ Թիւրքիան քրիստոնեաների համար աւետեաց երկիր էր: Գրուած օրէնքները, ընդունուած սկզբունքները այնտեղ հիմնաւոր մոռացութեան են մատնւում նոյնիսկ այժմ, երբ եւրօպական պետութիւնների միջամտութիւն կայ, իսկ ինչ կը լինէր այն ժամանակները, երբ գոյութիւն չունէր միջամտութիւն և թագաւորում էին հին կարգերը: Կենտրոնում գրւում էր օրէնք հարկերի չափաւորութեան մասին, բայց կենտրոնից հեռու այդ օրէնքը չէր խօսում, այլ կառավարիչների քմահաճոյքը: Ռայեան անչափ ու անսահման բեռնաւորուած մի անասուն էր. և նա, վերջապէս, յուսահատութիւնից համնում էր կա-

*) Այնպէս ինչպէս — Շաւառ. Փաման, II հատ. եր. 74.

տաղութեան, դառնում էր գիշատիչ գազան։ Ու թողւելով իր դաշտն ու տնտեսութիւնը, գնում էր աւազակային խմբեր կազմելու, լցուած անզուսպ վրէժով թիւրքական ըէթիմի դէմ։ Այդպէս էր նա արտայայտում իր բողոքը։ Սակայն այդ անձնագոհութիւնը ազգաբնակչութեան մի մասին կարող էր մատչելի լինել։ Աւելի շատ էին այնպիսի խաւերը, որոնք կռիւ և արիւն չընդունելով, յարմարւում էին տիրողներին ստրկութեամբ։ Կրօնափոխութիւնը, իբրև հետևանք այդ կեղեքումների, հսկայական չափեր էր ընդունում, այնպէս որ XVII դարի վերջը և XVIII-ի սկիզբը մի ժամանակամիջոց էր, երբ թուում էր թէ քրիստոնէութեան, թիւրքիայի բոլոր մասերում, սպառնում է վերջնական և անհետ կորուստ։

Այս է ահա այն նեխուած ու փտած կազմակերպութիւնը, որ ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկութեան աչքում վայրենի անկարգութեան համանիշ է և ստացել է «հիւանդ մարդ» յատուկ անունը։ Այդ անյոյս հիւանդի ձեռքի տակ պիտի ապրէին բազմաթիւ կենսունակ ազգեր։ Կարելի՞ բան էր։

XVIII դարում սաստկացան գերի ազգերի ջանքերը։ Յոյները վաղուց էին ազգային նուիրական հասկացողութիւն դարձրել թիւրքական լուծից ազատուելը։ Ազատութիւնը, իհարկէ, զէնքի միջոցով կարելի էր ձեռք բերել։ Նւ կլէֆտները, բարբարոսութեան դէմ կռուող այդ ժողովրդական հրոսակախմբերը, կազմում էին այն կորիզը, որից մի ժամանակ պիտի բնէր ժողովրդական, լաւ կազմակերպուած ապստամբութեան մեծ ծառը։ Նոյն նախապատրաստական շրջանն ունեցաւ ազատագրական գործը և Բալկանեան թերակղզու գերի սլաւօն ազգերի մէջ։ XVIII դարում թիւրքերի դէմ մանր լեռնային պատերազմներ էին մղում սերբիական, բօլգարական, չէրնօգօրիական և այլ տեղերի հայդուկները։ Այդտեղ էլ հետզհետէ կազմուում էին յեղա-

փոխական աւանդութիւններ, ռազմիկ տարրեր, լցուած օսմանեան շղթաները ջարդելու կրակոտ տենչով:

«Հիւանդ մարդու» հիմքերը սասանուում էին ամեն կողմից: Որքան ակնյայտ էր դառնում նրա անբուժելի հիւանդութիւնը, այնքան ոյժ և մեծ թափ էին ստանում հեծող ժողովուրդների ազատական շարժումները: Ահաւոր պայքարները փոքրիկ ազգերի և վիթխարի, բայց հիւանդ բռնապետութեան մէջ վերջնական լուծում ստացան XIX դարում, երբ նախ սերբերը, ապա յոյները, բոսնիացիները, չէրնօզօրիացիները, Հերցեգովինայի և Բոսնիայի քրիստոնեաները և բոլգարները անդամահատութիւններ կատարեցին «հիւանդ մարդու» վրայ և զանազան ձևերով ազատութիւն գտան:

Եւ այսպէս, ազատութեան գործը հնարաւոր էր միայն մի միջոցով—ապստամբութիւնների, արիւնհեղութեան միջոցով: Ուրիշ ոչինչ միջոց պատմութեան մէջ չէ յայտնուել իբրև արևելեան քրիստոնեաների հարցի իրական և արմատական լուծում: Բայց գերի ազգերի ապստամբութիւնները կարճ չէին իրանք իրանց, լոկ սեփական ոյժով, յաղթահարող հանդիսանալ, քաղաքական հարցեր լուծել: Այստեղ է ահա պատմական երևոյթի կարևորագոյն մասը:

Որ տանջուած ազգերը կարող էին հերոսութեան հրաշքներ ցոյց տալ իրանց համար մի լաւ ապագայ ստեղծելու համար,—այդ միանգամայն բնական է, միանգամայն հնարաւոր: Բայց ոյժերի անհամաչափութիւնը, ինչպէս յայտնի է, գերակշռում է հերոսական անձնուրացութեան բոլոր հրաշալիքները: Թիւրքիան ահագին բանակներով, իր ռազմական պատրաստութիւններով սովորաբար հեշտ էր ճնշում փոքրիկ ազգութիւնների ապստամբական բռնկումները: Եւ ազատութեան համար կռուողները միայն իրանց հրաշալի, բայց անպըտուղ նահատակութիւններով լցրած կը վինէին աշխարհը, եթէ օտար միջամտութիւնը չը գար նրանց

ոյժ տալու, նրանց դատը ոյժի ահաւոր ճնշմամբ շարունակելու:

Ուրեմն, ազատութիւնը աշողեցնում էր միայն այն ապստամբութիւնը, ու գրաւում էր մի որեւէ ուժեղ պետութեան համակրանքն ու գործնական աջակցութիւնը: Թիւրքական լուծի դէմ բռնկուած բոլոր ազատական բռնկումների թագն ու պսակը յունական ապստամբութիւնն է XIX դարի քսանական թուականներին, մի ապստամբութիւն, որ ճշմարտապէս փառահեղ էր իր տաղանդաւոր հերոսների բազմութեամբ, իր աշող պատերազմական գործողութիւններով, որոնք յուսահատութիւն էին պատճառում թիւրք կառավարութեան: Սակայն որքան էլ անընկճելի լինէին յոյն հայրենասէրները, որքան էլ նրանց մղած կռիւները յիշեցնէին հին դիւցազնական ժամանակները, յունական հարցը վճռելու համար հարկաւոր եղաւ Նաւարինի ճակատամարտը ուր եւրոպական միացած նաւատորմները ոչնչացրին օսմանեան նաւերը, իսկ դրանից յետոյ էլ սկսուեց ռուս-թիւրքական պատերազմը, որ վերջացաւ Ադրիանապոլսում կնքուած դաշնագրութեամբ: Միւս ազգերի ապստամբական շարժումներն էլ վճռական ու յաղթող էին միայն այն ժամանակ, երբ կռթնում էին օտար միջամտութեան:

Փրկարար միջամտութիւն. բայց նա պատրաստ կանգնած չէր հրապարակում, սպասելով թէ որտեղ է ազատութիւնը հրդեհ առաջացնում, որպէսզի առանց տատանումների, առանց շահախնդրութեան, լուր գազափարին ծառայեցնելով, նետուի իր ամբողջ ոյժով հիւանդ մարդու մի անդամն էլ կտրելու համար: 1828—1829 թուականների պատերազմի ժամանակ ռուսաց զօրքերը զրաւեցին Բօլգարիան, բայց ոչ միայն բօլգարական հարց չը յարուցուեց այդ միջոցին, այլև ռուս իշխանաւորները պարտք էին համարում վիրաւորել հեռացնել իրանց ժողովրդի ազատութեան մասին մտածող բօլգար հայրենասէրներին, թէև միաժամանակ ամեն

կերպ խրախուսում և պաշտպանում էին բօլգարների ցեղակից սերբերի աղատական շարժումները: Նշանակում է որ այն ժամանակ ռուսների հաշուի մէջ չէր մտնում բօլգարական ազատութիւնը: Բայց 1877-ին նոյն այդ ազատութեան համար ռուսները մի ամբողջ արիւնահեղ պատերազմ սկսեցին:

Միջամտութիւնը, ուրեմն, պէտք էր ստեղծել, առաջ քաշել: Բայց ի՞նչպէս:

Մենք այստեղ չենք շօշափի թիւրքահպատակ քրիստոնեաների պաշտպանութեան հետ կապուած քաղաքական-տնտեսական շահերը, որոնք միջամտող պետութիւնների համար գլխաւոր շարժառիթներ էին: Պատմական երևոյթի պատկերը գծագրելու համար կասենք որ միջամտութիւնը կրօնակցութեան կամ, աւելի ճիշտ ասած, դաւանակցութեան թելադրութեամբ էր կատարւում: Եթէ թիւրքական լուծից ազատուած քրիստոնեաներին բաժանենք դաւանութիւններով, կը տեսնենք երկու եկեղեցի—օրթօդօքս և կաթօլիկ: Օրթօդօքսութեան պաշտպանի դերով միջամտութիւն գործողը Ռուսաստանն էր, կոթօլիկութեան—Ֆրանսիան (Լիբանանի հարցում): Այստեղ մենք նկատի ունենք ներգործական միջամտութիւնը, զէնքով-զրահով զինուած հարկադրանքը. դիպլոմատիական անարիւն միջամտութիւններին մասնակցել են բոլոր պետութիւնները, բայց այդ միջամտութիւնները համարեա միշտ ապարդիւն են անցել:

Միայն յունական ազատութիւնն է բացառութիւն կազմում. բողոքական Անգլիան այդ ազատութեան համար պակաս չէ աշխատել, քան օրթօդօքս Ռուսաստանը: Սա միակ դէպքն է, երբ Եւրօպան աչքի առջև ունէր մի կուտուրական առաքելութիւն: Ազատում էին ոչ թէ քրիստոնեայ Յունաստանը, այլ հին, հանրապետական Աթէնքի Ելլադան, համաշխարհային հանճարների գերի ու աւերակ հայրենիքը: Յոյները իրանց առաջադիմական շարժումներով զրաւել էին քաղաքակիրթ աշխարհի ուշադրութիւնը: Կլէֆտական հերոս խմբերից

աւելի այդ մտաւոր շարժումն էր, որ ջերմ հելլենասիրութիւն տարածեց Նւրօպայում: Բայրօնը, յունական ազատագրութեան զինուոր գրուելով, տեսնում էր իր առջև հին Հոմերոսների, Յիդիասների, Սոկրատեսների ճառագայթն:

Այս բացառութիւնից դուրս բոլոր միւս ազատարար միջամտութիւնները ունէին նեղ կրօնակցական հանգամանք: Այժմեան Ռումինիան, որ մի ժամանակ Մօլդաւիօ-Վալաքիա էր կոչւում, իր լեզուով ու ծագումով սլաւօն ցեղին չէր պատկանում, որպէսզի մտնէր համասլաւօնական գաղափարի պաշտպանութեան տակ: Բայց դրա փոխարէն նա ունէր մի ուրիշ խարխիւ. իր ազատական շարժումների մէջ վայելում էր Ռուսաստանի գործնական համակրանքն ու աջակցութիւնը, որովհետեւ օրթոդոքս յունադաւանութեան էր պատկանում:

Մի ուրիշ օրինակ: Եթէ մարօնիտ փոքրիկ ժողովրդի տանջանքները վերջացնելու համար Սիրիայի ամին իշան Ֆրանսիական զօրքեր և միացին այնտեղ մինչև որ Լիբանանը ստացաւ տեղական ինքնավարութիւն, պատճառն այն էր որ մարօնիտները դաւանութեամբ կաթօլիկ էին, իսկ Ֆրանսիան կաթօլիկութեան պաշտպանն էր Արևելքում և Նապօլէօնը, նոյնիսկ հակառակ Անգլիայի դժգոհութեան և դիմադրութեան, զօրքեր մտցրեց Թիւրքիայի սահմանները, որովհետեւ Թիւրքիայում մեծ պետութիւնների արշաւողական քաղաքականութեան լաւագոյն առաջնորդը կրօնակցութիւնն է, ինչպէս շատ փորձերով ցոյց էր տուել Ռուսաստանը: Այդ դաւանակցական պաշտպանութիւնը այնքան ակնբեր էր նոյնիսկ հասարակ ժողովրդի համար, որ Զէյթունի հայերը, 1862-ի իրանց ապստամբութիւնից յետոյ, կամենում էին կաթօլիկութիւն ընդունել և այգալիսով արժանանալ նոյն Նապօլէօնի բարի ուշադրութեան:

IV

ԱՌԱՆՑ ԴԱՒԱՆԱԿԻՑՆԵՐԻ

Հայերը, ապրելով համանման պատմական հանգամանքների մէջ, լինելով միևնոյն անողորմ ճակատագրից հալածուող մի քրիստոնեայ ազգութիւն, չէին կարող անգիտակ մնալ այն միջոցներին, որոնք միայն կարող էին ճանապարհ բաց անել մահմեդական դժոխքից դուրս գալու համար: Եւ մենք անսնում ենք հայերին առաջին փորձեր անող ազգութիւնների շարքում:

Իսրայէլ Օրիի շարժումը XVII դարի վերջում ունէր նոյն կերպարանքը—ապստամբութիւն և օտար մի պետութեան միջամտութիւն: Բայց առաջին և եթ քայլից մի մեծ խոչնդոտ էր կանգնում այդ ուղիղ ճանապարհին—չը կար դաւանակից պետութիւն: Այդ էր գլխաւոր պատճառը, որ երևելի հայ հայրենասէրը աշխատում էր որ հայ եկեղեցականները ճանաչեն Հռոմի պապի գերիշխանութիւնը, այսինքն միանան կաթոլիկութեան: Բայց այդ ջանքերը ինչպէս յայտնի է, աջողութիւն չունեցան: Եւ Օրին, իհարկէ, առաջինը չէր այդ տեսակ գործունէութեան մէջ: Նրանից առաջ էլ, նրանից յետոյ էլ, նոյն իսկ մինչև մեր օրերը, կաթոլիկութեան պրօպագանդը Հայաստանում յենուած էր ոչ այնքան երկնային բարիքների վրայ, որքան քաղաքական խոստումների վրայ: Արքայութիւն մտնելու հարցը այնքան մեծ և համոզիչ պատճառ չէր որ հայերը թողնէին իրանց նախնիքների եկեղեցին ու գրուէին ս.Պետրոսի փառախի անդամներ: Ուստի նրանց բացարձակ կերպով աւսումէին որ ս. Պետրոսը ոչ միայն կը մտցնէ նրանց արքայութիւն, այլ և այս աշխարհում կ'ազատէ նրանց իսլամի երկաթէ լուծից: Հայերը յամառում էին և այս պատճառով նրանց դատը Եւրոպայում, մանաւանդ այն ժամանակները երբ արքունիքներն ու քաղաքականու-

թիւնը գտնուում էին կղերի ձեռքին, պլատոնական համակրանքների շրջանից հեռու չէր գնում:

Սա մի շատ խոշոր հանգամանք է հայոց հարցի պատմութեան մէջ: Բայց նրան ծուռ և միակողմանի բացատրութիւն չը տալու համար յիշեցնենք որ վերելում արդէն ասել ենք թէ դաւանակցական միջամտութիւնն էլ միշտ պարտաւոր չէր ազատարար սուր մերկացնելու: Ոստի ոչ ոք չէ կարող դրականապէս ասել, որ եթէ հայերը կաթօլիկութիւն ընդունէին, իսկոյն աւստրիական և գերմանական զօրքերը ճանապարհ կընկնէին դէպի Կովկաս: Այն հանգամանքը, որ Իսրայէլ Օրին դիմումներ անում էր ոչ թէ կաթօլիկութեան պաշտօնական հովանաւոր պաշտպան հզօր Ֆրանսիային, այլ գերմանական մանր իշխաններին և նրանց միջոցով և աւստրիական կայսրին, մի լաւ ապացոյց է որ Ֆրանսիան այն միջոցին ոչինչ տրամադրութիւն չուներ արեւելեան քրիստոնեաների համար զինուորներ շարժելու: Դաւանակցութիւնը արեւելեան հարցի մէջ գործօն է իրական ոյժ է եղել միայն այն ժամանակ, երբ գալիս էր առաջնորդելու և մանաւանդ վարագործելու նուաճողական կրքերը քաղաքական-տնտեսական հողի վրայ:

Հայերի ազատական շարժումները մինչև տասնիններորդ դարը, ինչպէս յայտնի է, տեղի ունէին Հայաստանի այն մասում, որ պատկանում էր Պարսկաստանին: Արևմտեան կամ թիւրքաց Հայաստանի մասին քիչ տեղեկութիւններ են հասել մեզ, բայց դրանք էլ վկայում են որ թիւրքահայերին միանգամայն անծանօթ ու խորթ չէր սեփական ջանքերով ազատութիւն ձեռք բերելու միտքը: Որքան կարող ենք դատել հատուկտոր փաստերից, ռազմիկ տարրեր և տրամադրութիւն նրանց մէջ էլ կային: Օրիի ծրագիրների մէջ գտնում ենք այն հետաքրքրական գիծը որ թիւրքահայերն էլ իրանց զինուած խմբերով պիտի գային օգնելու պարսկահայերին ազատարար կռիւների մէջ: Բայց որ սա չէ նշանակում թէ թիւրքահայը չէր զգում կռուի ան-

հրաժեշտութիւնը իր տանը, իր ազատութեան համար, դրա ապացոյցն էլ ունենք մեր առջև:

Օրին գործունէութեան ասպարէզ ընտրել էր միայն պարսկական Հայաստանը: Դրա պատճառը, երևի, այն էր, որ Օսմանեան պետութիւնը, չը նայած իր անկման բոլոր նշաններին, դեռ շատ զօրեղ ու ահարկու զինուորական կարողութիւն ունէր, մինչդեռ Պարսկաստանը համարեա հոգեվարքի մէջ էր և հեշտ էր երևում խլել նրա ձեռքից Հայաստանի մի մի մասը: Բայց ահա նրա մահից մի քանի տասնեակ տարի յետոյ, XVIII դարի երկրորդ կէսում, Հայաստանի գաւառներում երևան է գալիս մի խորհրդաւոր ճանապարհորդ, որ ամեն տեղ տարածում էր յանդուգն, մի գերի ժողովրդի համար սարսափելի մտքեր: Այդ մարդը հնդկաբնակ Յովսէփ Էմինն էր, հայրենիքի ազատութեան կրակով վառուած մի մարդ, որ վճռել էր մենակ, առանց նիւթական և բարոյական մեծ նեցուկների, գլուխ բերել մի այնպիսի ապստամբական շարժում, որին մասնակցէր ամբողջ հայութիւնը: Նա քարոզում էր ազատութեան գաղափարը գիւղական երդիկների տակ, բացասւում էր ստրկութեան ամբողջ սարսափը, թէ մարդկային կեանքը խաւար է, սպանդանոց է, թէ ժողովրդի առաջին թշնամիները այն հոգևորականներն են որոնք եկեղեցու հեղինակութեամբ սովորեցնում են մարդկանց ստրուկ անասուն մնալ, ձայն չը հանել բռնաւորների, կեղեքիչների դէմ:

Ապա խորհրդաւոր ճանապարհորդը պարզում էր իր ապշած ունկնդիրների առջև թէ գերի ժողովուրդը ինչպէս կարող է ազատուել: Պէտք է զինուել, պէտք է կռուել: Ժողովրդի ոյժերը մեծ են, բայց մենակ ժողովուրդը չէ կարող սկսել և ցանկալի վախճանին հասցնել գործը: Հարկաւոր է օգնութիւն դրսից: Յովսէփ Էմինը բացատրում էր թէ ինքը ինչպէս է ուզում սարքել այդ դրսի օգնութիւնը, օտար միջամտութիւնը: Դա մի ամբողջ ծրագիր էր, որ այնուհետև էլ հայկական

ազատութեան գործիչներէ համար ամենալաւն էր համարուամ:

Ծրագիրը շատ պարզ էր և հեշտ էր լուծում մեծ կնճիւր: Վրաստանում թագաւորում էր Հերակլը. նա քաջ էր, յաղթական պատերազմներ էր մղել և անուն վաստակել: Նա Բագրատունի տոհմից էր, ուրեմն հայոց նախաւերջին թագաւորական հին ցեղակից: Ահա նա էլ իր ձեռքը կ'առնէ Հայաստանի ազատութեան գործը և կը միացնէ անկախ Հայաստանն ու Վրաստանն մի թագի տակ:—Տեսականապէս այդ հայեացքը կարծես թէ թելադրում էր պատմութեան երկաթէ լօգիկան: Երկու վիճակակից ազգեր, որոնցից մէկը արդէն սպառել էր իր ոյժերը իսլամի դէմ մղած դարաւոր պայքարների մէջ, իսկ միւսը դեռ շարունակում էր մենակ պայքարել, բայց արդէն շատ լաւ զգում էր որ այլ ևս չը պիտի կարողանայ պահուել իր բռնած դիրքում և կարօտ է օտար օգնութեան: Գուցէ այդ երկու ազգերի քաղաքական միութիւնը կարողանար ճիշտ որ մի նոր ճակատագիր ստեղծել Արևմտեան Ասիայում տանջուող քրիստոնէութեան համար. գուցէ հայ-վրացական միացած անկախութիւնը դառնար մի ոյժ, որ հիմնովին կերպարանափոխէր երկու ազգերի միանման տխուր ու ողբալի վիճակը, ամրացնելով նրանց ապագան, դարձնելով նրանց իրանց սեփական բախտի տէր: Յամենայն դէպս ծրագիր յղացողների քաղաքական միտքը նուրբ էր: Օրիի ժամանակ էլ կար այդ դաշնակցութեան միտքը, իսկ Օրիից յետոյ նոյն իսկ շատ քիչ էր մնում որ գործնական կերպարանք ստանայ, արդէն մտել էր կեանքի մէջ, արդէն ասպարէզ էր հանել ոյժեր:

Բայց, աւանդ, ծրագիրնիրը գեղեցիկ են լինում թղթի վրայ: Իրականութիւնը իր բազմաթիւ դժբաղտ հանգամանքներով, որոնց մասին այստեղ խօսելու տեղը չէ, մերժել էր սկզբում այդ գեղեցիկ միտքը և այժմ էլ, էմինի ժամանակ, նրա մէջ ուտօպիա, երևակայութիւն աւելի շատ կար, քան գործնական հնարաւորու-

Թիւն: Բայց հարցը այդ չէ: Համարձակ ազիտատօրին լսում էին գերիններին յատուկ սարսափով, բայց և համակրանքով, սիրով: Իսկ Մուշի ս. Կարապետի վանքում էմինին ընդունեց մի հոգևորական, որ նրա դատապարտած տիպերից չէր, այլ մէկը այն բացառութիւններից, որոնք յաճախ էին պատահում մանաւանդ XVІІІ դարում և որոնց համար ժողովրդի ազատութիւնը մի սուրբ անհրաժեշտութիւն էր:

Այդ հոգևորականը վանքի վանահայր Յովնան աքրեպիսկոպոսն էր, որ վառուեց էմինի քարոզներով և դարձաւ նրա գործակալը, օգնականը: Թողնելով Թիւրքաց Հայաստանը, Թափառական քարոզիչը գնաց Թիֆլիս՝ Հերակլին համոզելու համար: Ս. Կարապետի վանահայրը նրան նամակներ էր գրում, խրախուսում էր, նրկարագրում էր իր պատրաստութիւնները: Ահա ինչ էր նա գրում մի նամակի մէջ, որ Թիֆլիս էին բերել մի խումբ զինուած Թիւրքահայեր.

Նամակաբերս, Մէլիք Ստեփանը, ձեզ կը յանձնէ 600 ոսկի ձեր ճանապարհի ծախսերի համար: Խնդրում եմ որքան կարելի է շուտ ճանապարհ ընկնէք՝ մեզ մօտ գալու համար: Իշխան Հերակլին յայտնեցէք իմ օրհնութիւնները և խնդրեցէք իմ կողմից, որ տայ ձեզ 20 վրացի ձիաւոր իբրև ուղեկիցներ, որպէս զի դրանով համոզուեն այստեղի հայերը թէ նա ձեր բարեկամն է: Իսկ եթէ մեր այս երկու ազգերի միութեան թշնամիները նրան արգելեն ձեր խնդիրը կատարել, անհոգ եղէք Աստուած ողորմած է: Բայց այդ դէպքում էլ ստացէք այդ գումարը և ծախսեցէք ձեր պէտքերի համար:

Ստացայ ձեր նամակը, որի մէջ դուք խօսում էք այն ստոր վարձուների մասին, որով ձեզ արգելք են հանդիսանում մեր այն գառնազգեստ գայլերը, որոնք միշտ պատճառ են եղել մեր թշուառ ազգի կորստեան և միշտ ծառայել են մեր թշնամիներին շահերին:

Տասն և մէկ ամսից ի վեր գրաւոր դիմումներով համոզեցի և ձեր ծրագրին միացրի Թիւրքիայի մեր բոլոր ազգեցիկ հայերին Կ. Պօլսում, Զիւմլուհիայում, Կեսարիայում, Թոխաթում, Էրզրումում, Դիարբեքլիում և այլն: Ինչ վերաբերում է կոռուղ ոյժերին, արդէն պատրաստ ունենք 40,000 մարդ: Ասորիներն ու եզդի քրդերն էլ պատրաստ են մեզ հետ